

ABSURDDA QEYRİ-SƏLİS ABSURD İkinci məqalə

İvtixar PİRİYEV

Məqələdə Elçinin "Poçt şöbəsində xəyal", "Şeytan əməlləri" absurd pyesləri nümunələrində absurdda qeyri-səlis absurdu mahiyyəti təhlil edilir. Göstərilir ki, "Poçt şöbəsində xəyal" əsəri ilə Elçin Azərbaycan ədəbiyyatında absurd cərəyanının elementlərinin cüvartlarını səpdi, yeni təfəkkür dünyasının çıxırına daxil oldu və Azərbaycan ədəbi mühitində bu cərəyanın banisinə çevrildi. Elçini təkə absurd yazıçı kimi qəbul etmək yox, onu həm də qeyri-səlis nəzəriyyəçi olaraq dəyərləndirmək doğrudur. Ədib absurdda, qeyri-səlis ölçülərlə qeyri-səlis rəngarənglik yaradır. Bir absurd əsərdə üç ayrı-ayrı mövzularla qeyri-yuvarlaq məsafəni qət etmək, yeni üç başqa mövzularla bir konsepsiyada müxtəlif bucaqlardan boy vermək, sonu olmayan fikir hüdudlarında cərəyan edən həmin konsepsiyayı ucsuz-bucaqsız məsafələrə istiqamətləndirmək, ancaq və ancaq qeyri-səlis nəzəriyyəyə aid olan potensialın göstəricisidir. Bununla da onu demək olar ki, Elçin absurdda qeyri-səlis absurdu yaradan yazıçıdır. Elçinin absurdda absurd yaratdığı gerçəklik "Şeytan əməlləri", "Akvariuma xüsusi sifariş" absurd pyeslərində çox aydın şəkildə görünür.

Açar sözlər: absurd dramaturgiya, absurd teatru, qeyri-səlis məntiq, Elçin teatru, tamaşa

Bünövrəsi 19-cu əsrdən boy verən, fransız yazıçısı Alfred Jarri (1873-1907) tərəfindən qoyulan absurd nəzəriyyə 1950-ci ildən başlayaraq öz cərəyan seli ilə bütün Avropanı, sonra daha geniş coğrafiyanı cənginə aldı. İnsan düşüncəsində çevriliş etdi. Təxəyyülü yeni düşüncə ilə formalaşdıran bu cərəyanın düsturları ilə çalışan absurdçuların yaratdığı absurd teatr estetikası, öz fəlsəfi qayəsi ilə o dövr üçün yeni, lakin çətin qavranılan bir formanı təklif edirdisə, eyni zamanda dərinləndirən düşüncə və düşündürmə hikməti ilə dərrakədə yeni üfüqlər açırdı. Təəssüflər olsun ki, bu üfüqlərdə Sovet İttifaqı məkanı görünmürdü. Tənqidçi O.Burenina-Petrovanın yazdığına görə, "Absurd - ağılların məntiqidir, ona görə də o, Rusiyada hələ ki..." (1) (sosrealizm dövrü nəzərdə tutulur - İ.P.) dərin ağıl sahibləri üçün absurd teatr barədə fikir formalaşdırmağa meydan yox idi. Lakin sovet rejiminin günbəgün pas atmaqda olan çürük ideologiyası ilə tam ziddiyyət təşkil edən absurdizm bu məkana da həssaslıqla sızmağa başladı və bu sızıntılar tədricən sovet ədəbiyyatı deyilən bir ədəbi prosesə də öz təsirini göstərdi.

Absurd teatrına marağın artması, bu teatrdə müasir səhnə palitrasını zənginləşdirən teatr eksperimentləri

aparmağın daha çox mümkünlüyü ilə şərtlənir. Antonen Artonun "Qəddar teatr", J.P.Sartrın "Vəziyyətlər teatru", İvan Qollun "Dramdan yüksək" (sverxdrama), A.Jarinin "Panik teatru", Oktava Mannoninin "Komik dəlilik teatru", Patris Pavinin "Semioloji teatru", E.İonesko və S.Bekketin "Gülünç teatru" və digərləri illər sonra Rusiyada absurd teatrın təşəkkülü üçün möhkəm estetik baza rolunu oynadı. Qərb tənqidçilərinin qənaətinə görə, A.P.Çexov yaradıcılığı absurd teatrının yaradıcı stimuludur. Amerika yazıçısı və absurd tədqiqatçısı D.Kerol Oytson yazdığına istinadən, Çexovun "Albalı bağı" və "Üç bacı" pyeslərinin Avropa absurdizminin inkişafına böyük təsiri olmuşdur. Keçən əsrin 80-90-cı illərində D.Xarms, A.Amalrik, Ven-Yerofeev, A.Slapovskiy, L.Petruşevskaya, A.Şipenko, A.Jeleznova, N.Sadur, Presnyakov qardaşlarının, Y.Qrişkovtsun pyesləri absurd teatr nümunələridir (2).

Qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin yaranma tarixi ilə bir dövrə təsadüf edən Azərbaycanın 60-cı illər ədəbi nəslinin yaradıcılığa yeni nəfəslə gələn nümayəndələri istər-istəməz yaradıcı məkana yeni düşüncə ilə yanaşı, avanqard nəfəslə yazıb-yaradırdılar. Həmin dövr ədəbi mühitində öz yeni ruhu, yaradıcılıq manerası və üslubu

ile seçilən, indi yaradıcılığını incələyərkən görürsən ki, elə o zamandan etibarən qeyri-səlis məntiqlə düşünən və absurd ədəbi cərəyanının işıq selini Azərbaycan ədəbiyyatına çıraq edən, sovet ideologiyasından xilas olmaq üçün çıxış yolları axtaran zəka sahiblərinə məxsus vəzifəni Azərbaycanın görkəmli sənətkarı Elçin Əfəndiyev bir yazıçı kimi tam olaraq öz üzərinə götürmüşdür. Yaradıcılığına nəzər salarkən aydın şəkildə görünür ki, Elçinin ilk hekayələrində məhz yeni dünyanın qavranılmasına istiqamətlənən bir pəncərə açılırdı və bu əsərlərlə də Elçin açıq şəkildə absurdizmin özünü Azərbaycan ədəbiyyatına gətirmiş oldu, "... bu hekayələrdə absurd teatrından gələn poetika az rol oynamır, lakin təqlid, yamsılama imitasiya səviyyəsinə enmir, mütləq mənada "milliləşir" (3). Teatrşünas-alim, professor Aydın Talibzadənin təbirincə desək, "Elçin öz nəsrində elə bil ki, Abşeronun qum teatrını yaradıb: onun prozasının plastikası o qədərdir ki... o qədərdir burada işıq-kölgə effekti var ki, ovqatlar, personajlar, siluətlər, görüntülər həməncə anba-an dəyişir, ilğimləşir, birindən digərinə transformasiya olunur".

Hərçənd ki, zamanında ədəbi tənqid bu fikrin üzərindən sükutla keçmişdir, ancaq mən deyərdim ki, Elçinin "Poçt şöbəsində xəyal" povestində absurdizm özünü çox aydın şəkildə göstərir. Povestin sonradan "Poçt şöbəsində xəyal" pyesinə çevrilməsilə ilə isə, əsər səhnədən canlı olaraq özünü elə ifadə etmişdir ki, cəsarətlə deməyə imkan yaranır ki, biz bu pyesin absurd pyes olduğunu etiraf edək. Absurd teatrın banisi E.İoneskonun absurd əsərləri içərisində "Stullar" pyesinə diqqət yetirsək görürük ki, əsərin qəhrəmanları "bir mənənin, bir qanunauyğunluğun, əxlaqi davranışın yüksək formasının, heç bir başqa sözlə ifadə olunmayacaq ilahiliyin axtarışındadırlar"(4). İlahiliyin axtarışında olan əsərin qəhrəmanlarının - ümitsiz qocaların uydurduqları xəyallar onların daxili dünyasına nə qədər rahatlıq gətirsə, "Poçt şöbəsində xəyal" əsərində, əsərin baş qəhrəmanı Ədilənin düşdüüyü ümitsizlik dünyasından xilas olması üçün uydurduğı xəyali personajla olan səhnələri də eynən, onun ümitsizlik girdabından xilas olmasına köməklik göstərən ilahiliyin axtarışdır.

"Poçt şöbəsində xəyal" əsəri üzərində bir qədər geniş dayanaq. Çünki Elçinin yaradıcılığında xüsusi bir mərhələnin başlanğıcını özündə ehtiva edən bu əsərin İrəvan Teatrındakı tamaşası, əsərdən irəli gələn müəllif qayəsinin diqtəsi ilə bütövlükdə fərqli konsepsiyada təqdim olunurdu. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əsasən İkinci Dünya müharibəsinin xarabalıqlarından, insanların həyat tərzində yaratdığı pozuntulardan əziyyət çəkən, depressiv vəziyyətdən çıxış yolları axtaran, ümitsizliyə qapılma prosesindən çıxmaq üçün hər tərəfdə ümid və işıq gəzən, dövrün diqtə etdiyi məntiqə qarşı çıxan və məntiqin məntiqsizliyini sübut edən, məntiqin kilidini, məntiqsizlik açarı ilə açan - daha çox sındıran desək - dünyanı absurd görən intellekt sahiblərinin yaratdığı absurd teatr cərəyanı selinin axını nəticəsində Azərbaycan teatr mühitində Elçinin "Poçt şöbəsində xəyal" (1970) əsəri meydana çıxdı. Hər şeyi düz məntiqlə görməyi tələb edən sovet ictimai-siyasi

quruluşunun diqtəsinə protest olaraq, Elçin, "Poçt şöbəsində xəyal" əsəri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında absurd cərəyanının elementlərinin cüvərlərini səpdi, sosrealizmin məntiqi diqtəsinə məntiqsizlik mənəngənsində sıxıb əzməklə, yeni təfəkkür dünyasının çıxırına daxil oldu və geniş yola çıxaraq, tam əminliklə demək olar ki, Azərbaycan ədəbi mühitində bu cərəyanın banisinə çevrildi. Yəni Azərbaycan ədəbiyyatında Elçin absurd cərəyanının banisidir. Hətta Elçin yaradıcılığını dərinləndirəndə görünür ki, Elçini təkcə absurd yazıçı kimi qəbul etmək yox, onu həm də qeyri-səlis nəzəriyyəçi olaraq dəyərləndirmək doğrudur. Çünki Elçinin yaradıcılıq səviyyəsi absurd cərəyanın fəvqünə yüksəlmişdir. Ədib absurdda, qeyri-səlis ölçülərlə qeyri-səlis rəngarənglik yaradır. Bir absurd əsərdə üç ayrı-ayrı mövzularla qeyri-yuvarlaq məsafəni qət etmək, yəni üç başqa mövzularla bir konsepsiyada müxtəlif bucaqlardan boy vermək, sonu olmayan fikir hüdudlarında cərəyan edən həmin konsepsiyayı ucsuz-bucaqsız məsafələrə istiqamətləndirmək, ancaq və ancaq qeyri-səlis nəzəriyyəyə aid olan potensialın göstəricisidir. Bununla da onu demək olar ki, Elçin absurdda qeyri-səlis absurdu yaradan yazıçıdır. Və bu gün Azərbaycan ədəbiyyatında ən çox absurd pyes yazan müəllif, ən çox absurd əsərləri səhnədə hazırlanan və ən çox da avanqard mövqedə dayanan dramaturq məhz Elçindir. Elçinin əsərlərinin avanqard səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün müəllifin təkcə absurd təxəyyülə malik idrakının verdiyi məhsullarda deyil, bir başa onun qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin geniş fəzasında cərəyan edən Elçin zəkasında özünə yer tutmuş bir yüksəklikdə bərqərar olan müstəvidə axtarmaq lazımdır.

Geniş mənada Elçin, qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin açdığı meydanın verdiyi imkanlardan bəhrələnen, bu zəngin aləmdə ədəbi prosesə iti idrakla qoşulan, öz çoxxətli düşüncələr selinin verdiyi məhsullarla yaradan müəllifdir. Bütün bunları isbat edən tədqiqatlar və təhlillər açıq şəkildə göstərir ki, Elçin öz yaradıcılıq fəlsəfəsi ilə dünyəvilik miqyasına yüksələn yazıçıdır. Onun əsərlərinin mövzu arealı, bədii yükü, idrak və təfəkkür dərinliyi, dolğun fəlsəfi çəkisi, təxəyyül genişliyi dünya ədəbi nümunələri sırasında, rahatca şəkildə və heç bir tərəddüdə imkan vermədən, özünə yer tutan əsərlərdir. Elçinin bədii təxəyyülü, düşüncəsindəki fəlsəfi dərinlik, sənətkarlıq qüdrəti elə bir həddən boylanır ki, o yüksəklik dünya ədəbi mühitində ən mötəbər ədəbi mükafatlarla təltif olunmuş müəlliflərə məxsusdur. Elçin məhz həmin sənətkarların yaratdıqları əsərlərlə yanaşı dayana bilən əsərlər yaradan sənətkardır.

Elçinin yaradıcılıq yolunu izlərkən, yaradıcılığında hər müəllifə nəsib olmayan qeyri-yuvarlaq ölçülər, geniş bədii fəza, yaradıcılıq bazasının bədii fantaziyasından işıq seli kimi süzülən çoxxətli və çoxşaxəli elastik dinamika öz zəngin ahəngi ilə dolğun şəkildə, əsərlərinin ruhunda sayınmaqdadır. Bütün bunlar yalnız və yalnız dərrakədə özünə yer tutmuş potensial gücün qeyri-adiliyinin göstəricisidir. Elçinin əsərləri milli sərvətimiz olduğu üçün onun dünya miqyasında özünə layiqli yer

tutmasına kütləvi şəkildə çalışılmalıdır. Çünki bu bir milli məsələdir. Fikrimcə bütün klassiklərimizə, çağdaş ədəbi nümunələrimizə milli mövqedən yanaşmaq bizim ümdə vəzifələrimizdən biridir. Geniş mənada yalnız belə mövqedən yanaşmaqla öz dəyərlərimizi gerek olduğu miqyasa yüksəldə bilərik. Elçinin əsərləri isə heç də Avropa ədəbi cərəyanlarının ana xəttindən kənarında deyildir. 90-cı illərdən başlayaraq "Elçin teatr üçün absurd oyunlar yazırdı, bu oyunlarda adı olanı qeyri-adiyə çevirirdi, fantastik olanı isə adiləşdirirdi, gerçəkliyi oyun modelində təqdim edir, oyun içində məxfiləşdirirdi" (5). Ona görə də hesab edirəm ki, Elçin artıq elə bir həddə çatmışdır ki, görkəmli sənətkarın ədəbi nümunələrinin toplusu bütün yüksək meyarları ilə dünyanın ədəbiyyat və teatr sənətkarlarına layiq görülən ən mötəbər mükafatların üfünə yüksəlmişdir.

"Poçt şöbəsində xəyal" əsərinin baş qəhrəmanı Ədilə öz real həyatı ilə irreal həyatı arasındakı anlarda seçim üçün düşündükcə onu xoşbəxt etməyə çalışan ərinə qarşı nə qədər mehri olmaq istəsə də, ruhunun qidası hesab etdiyi, xəyalında canlandırıdığı (Kişi) ilə baş-baş qaldığı anların daha çox mənəvi rahatlıq gətirdiyini görür və ondan qaça bilmir. Reallıqla irreallığı qarşı-qarşıya qoymaqla və onların bir-birinə əks mövqeyini göstərməklə, oxucuya və ya tamaşaçıya hər iki qütbün sərhədlərinə nəzər yetirmək üçün imkan yaradan müəllif, irreal aləmdə daha geniş fəzanın, daha çox rənglərin, daha sıx xətlərin olduğunu təsvir edir. Bununla da biz, müəllifin öz təxəyyül dünyasında yer tutan çoxxətliyin, əlçatmaz sonsuzluğun qeyri-səlis məntiq anlayışı ilə işarələdiyini aydınca görə bilirik.

Fiziki anlamda xoşbəxtliyin həqiqətə səsləyən müəmmasını xəyali gerçəkliyin palitrasında daha rəngarəng çalarlarla tapmağın mümkün olduğunu göstərən "Poçt şöbəsində xəyal" əsəri ilə Elçin, idrak etmədə geniş kəhkəşan yaradır. Müxtəlif ədəbi priyomlarla oxucunu istənilən səmtə yönəltməyin gerçəkliyi ortada olduğu halda, Elçin öz oxucusunu və tamaşaçısını dram əsərlərinin səhnə təcəssümü ilə elə geniş anlayış nöqtələrinə istiqamətləndirir ki, həmin istiqamətlərdə konkret müstəvi yoxdur. Həmin müstəvidə konkret rəng və səs seli də yoxdur. Bütün bu ünsürlər yalnız hər bir oxucunun və ya tamaşaçının görmə və eşitmə imkanları ilə gerçəkləşir. Elçin oxucusu və tamaşaçısı qarşısında açdığı mənşərdə dərk oluna biləcək müxtəlif çoxluqların sayrışan qığılcımları arasında daima axtarışda olması üçün zəngin çalarlar, dərin fəlsəfi genişlik atmosferi yaradır. Elçinin göstərdiyi səmtlərdə, görünən müstəvilər, uzaq yola çıxmış yolçuya irəliləmək üçün işıq salan, bir-birini əvəzləyən keçidlər funksiyasını yerinə yetirir. Ədibin istiqamətləndirdiyi yolun bitməz-tükənməz sonsuzluğu, onun əsərlərində, o cümlədən də haqqında təhlil apardığımız "Poçt şöbəsində xəyal" pyesində özünü kifayət qədər aydın şəkildə sübut edir. Müəllifin yaradıcılığında geniş yer tutan, bir növ onun yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə xas olan xəyal, yuxu, dəlilikdə dərin düşüncə, dərk etmədə orijinallıq, psixoloji sarsıntılıqda ruhsal və mənəvi rahatlıq anlayışları ilə, konkret ölçülərə adekvat olmayan rəngarənglik, çoxxətlilik sistemini

sərgiləyir. Məntiq və səlislik kriteriyası ilə, məntiqə qeyri-məntiqi baxış və qeyri-səlislik funksiyalarını qarşılaşdırır, onların ədəbi sferada çertyojunu cızır, əsrarəngiz tablosunu yaradır, məntiq və səlisliklə, absurd və qeyri-səlislik anlayışlarının fərqi aydınlaşdır, ikincilərin çoxxətliyi, geniş arenası və çevik dinamikası xəritəsində monumental əsərlər ərsəyə gətirir və ikincilərin səmərəsini göstərir.

"Poçt şöbəsində xəyal" tamaşasının rəssam işi haqqında xüsusi olaraq fikir söyləmək gərəkdir. Çünki quruluşçu rəssam Nabat Səmədovanın tərtibatı mahiyyət etibarilə absurd cərəyanın özünü ifadə edir. Yəni dekorların özləri belə, absurddur. Bu mənada uğurludur. Bu tərtibatın uğurunu təsdiqləmək üçün yalnız bir cəhətə nəzər salmaq kifayət edir. Rəssam həqiqətlə xəyallar dünyasının obrazını tam kamilliyi ilə göstərmək üçün, yerdəki dekorların fəzada əksini canlandırmaqla, əlçatmazlıq ilqımı yarada bilir. Arxası salona tərəf qurulan dekorlar, fikir etibarilə, salonda oturan hər bir tamaşaçının hadisələrin iştirakçısına çevirir. Absurd aləmdə absurd vəziyyətə salınan tamaşaçıların özlərini də səhnədə gedən oyun içində salonda oyunçulara çevrilən personajlar kimi ştrixləyir. Tərtibatın bu cür qeyri-adiliyi, bir tərəfdən də absurd təsiri yaradan müəmmalılığı rəssamın maraqlı tapıntısı kimi yenidir, tamaşanın məzmununa və ruhuna, eləcə də qayəsinə uyğundur və son dərəcə qənaətbəxşdir. Bu bədii tərtibat, müəllifin və rejissorun fikirlərinin açılmasına təkan verən, onların qayəsi ilə tam uyğunluq yaradan konseptual gerçəklikdir. Hətta musiqi də, seçmə olsa belə, rejissorun ideyalarının açılmasına düzgün xidmət edir.

Qənaətimə görə, bir növ, mövzu etibarilə əsərin tale əkizi təsiri bağışlayan "Qatil" psixoloji dramı da absurd əsər hesab olunmalıdır. Cəmiyyət, öyrədənlerin çiyinləri üzərində bərqərarlırsa, tale oyunu ilə həyat reallığı arasında çıxılmaz vəziyyətə düşən, psixoloji sarsıntılardan xilas olmaq istəyən əsərin baş qəhrəmanının - Qadının - öyrədəninin (müəllimə) ümitsizliyə qapılması, hətta qatilə çevrilməsi absurddur. Fikrimcə geniş incələmə apararkən Elçinin pyeslərinin əsas çoxluğunun absurd əsərlər olduğu ortaya çıxır.

Azərbaycan teatrşünaslığının ən sanballı alimlərindən olan, Elçinin yaradıcılığının ən geniş tədqiqatçısı, sənətşünaslıq doktoru, professor Məryəm xanım Əlizadə 22.05.2019 "525-ci qəzet"də çap etdirdiyi "Zamanın absurdu və yaxud absurd zamanı" adlı I məqaləsində Elçin dramaturgiyasının dərin təhlillərini aparmış, sənətkarın "Ah, Paris, Paris" (1992), "Mən sənənin dayınam" (1992) komediyalarını əsaslı şəkildə təftiş etmiş və tutarlı elmi nəticə ortaya qoymuşdur. Hörmətli alim elmi əsaslarla sübut edərək haqlı olaraq həmin komediyaları absurd əsərlər adlandırmışdır. Alim 27.05.2019-cu il tarixində, eyni qəzetdə çap etdirdiyi eyni adlı II məqaləsində bir qədər də geniş areal əhatə etmiş, Elçinin "Dəlivanadan dəli qaçıb və yaxud mənim sevimli dəlim" (1996), "Mənim ərim dəlidir" (1998), "Bolbolustan şahzadəsi, yaxud yaşasın imperator

böyük Şir III Otibi Molimi Delembor Tır-tır" (2000), "Şekspir" (2006), "Taun yaşayır" (2000), "Cəhənnəm sakinləri" (2007), "Teleskop" (2010), "Şeytan əməlləri" (2018) pyesləri barədə də eyni qənaətə gəlmişdir. Hətta həmin əsərləri "eyni bir silsilə zəncirinin müxtəlif həlqələridir" - deyərək, dəyərləndirərək, fikirlərini konkretləşdirmişdir. Məryəm xanımın bu elmi qənaətini təqdir edir və əlavə olaraq bildirmək istəyirəm ki, hətta, yuxarıda da dediyim kimi, Elçin absurdda absurd yaradan müəllifdir. Elçinin pyesləri "yeni bədii-estetik paradigmadır. Bu paradigmada absurd faciə ilə, komediya dramla, tragikomediya siyasi pamfletlə qonşulaşır, magik realizm satira ilə, sürrealizm kinayə ilə, bədii şişirtmə eksklüziv reportajla qarışır... teatr qarışığında geniş həddələri açır, rejissor fantaziyası üçün səhnədə müxtəlif variasiyalar qurmaq imkanı yaradır" (5).

Elçinin absurdda absurd yaratdığı gerçəklik "Şeytan əməlləri" absurdu pyesində çox aydın şəkildə görünür. Üç fərqli mövzulardan bir konsepsiyaya istiqamətləndirilməsi və hər üç pyesin rabitəsiz bağlılığı, bir-birinə zidd hadisələrin bir-birini izləyən dinamikası absurdu oyun içində bir başqa absurdu oyunun yaradılmasına gətirib çıxarır və bu da absurdda absurd fəlsəfəsinin göstəricisidir. Elçinin əsərlərində cəmləşən və bir-birinin içində üzvi şəkildə keçən müxtəlif cərəyanlar seli, qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin qeyri-yuvarlaq sonsuzluğuna bənzəyən bir əsrarəngizlikdir. Bu da, mənanı puç edən, mənasızlıqda məna axtaran bir qanunauyğunluğun təəcəssümüdür.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Elçin absurdda absurdu məhz qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin düsturları ilə yaradır. Ona görə də, absurdda absurdu yaradan Elçin, əsasən qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi ilə yaradan müəllifdir, demək, doğru hesab olunmalıdır.

Bütün bu əsaslarla və yuxarıda qeyd etdiyimiz, Elçinin ilk hekayələrində açdığı pəncərədən görünən mənzərədə bizə sübut etdiyi kimi, onun yaradıcılığının ilk başlanğıcından bu günə qədərki yaratdıqları məhz absurdu nəzəriyyənin, eləcə də bu nəzəriyyəyə adekvat olan qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin cərəyan seli ilə yüklənmişdir fikri ilə, tam əminlik yaranır ki, "Şeytan əməlləri" absurdu əsərində Elçinin bizi absurddan absurdu ilə qarşılaşdırdığı fakt, onun qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin şifrlərindən mükəmməl şəkildə istifadə etdiyini təsdiqləyək. Bir əsərdə üç ayrı-ayrı hadisənin, başqa-başqa mövzuların bir konsepsiyada rabitəsiz cərəyanını biz yalnız Elçin yaradıcılığında müşahidə edə bilərik. Bu fikir, Elçinin düşüncəsində daima özünə yer tutmuş şəkildə həmişə öz dinamikası ilə hərəkətdə olmuşdur və ara-sıra bizlərə də tövsiyə olunurdu. Bu barədə bir qədər əhatəli söhbət açmaq istəyirəm. Elçin müəllimlə növbəti görüşlərimizdən birində, sənətkardan, belə bir fənd barədə bir daha, yenə də bir tövsiyə eşitdim. Tövsiyyəyə əsasən üç ayrı-ayrı mədəniyyətlərin nümayəndələrinin, ədəbi nümunələri yaradan müəlliflərin əsərlərindən ibarət bir tamaşa hazırlamalı olduq. Elçin təxəyyülündə yer tutan qeyri-səlis anlayışdan doğan bu təklif ilə biz, İrəvan Teatrında

2016-cı ildə Elçinin "O da aşıq olub yaza dünyada" adlı pyesinin işığında "O da aşıq ola..." adlı bir layihə hazırladıq. Layihədə, dediyimiz kimi üç başqa mədəniyyətlərin görkəmli nümayəndələrinin fərqli mövzulardan ibarət əsərlərini bir konsepsiyada cəmləşdirdik. A.P.Çexovun "Elçilik", Elçinin "O da aşıq olub yaza dünyada" və B.İoseleviçin "Yelləncəkdə iki nəfər" adlı əsərlərinin üçün bir yerdə, ayrı-ayrı mövzulardan ibarət olsalar belə, bir konsepsiyada - insan meyarına fəlsəfi baxış kontekstində bütöv bir tamaşa şəklində hazırladıq. Elçin müəllimin tövsiyəsi və təklifi ilə hazırlanan bu orijinal tamaşa son dərəcə maraqla qarşılandı və öz novatorluğu ilə diqqəti cəlb etdi.

"Yaradıcılıq vasitəsi kimi absurd iki tərəfi iti olan kəsici silahdır. Mən bu silahla çoxdan tanışam - Dostoyevski, Qoqol, İonesko, Vatsetis, Xams. Bu dəfə də yeni təcrübə ilə "absurdu dənizində" üzümək üsulunu nümayiş etdirmək istədim" (11) - deyən teatr və kino rejissoru, dramaturq, ssenarist Sergey Yurski də 2010-cu ildə belə bir metoda əl atmışdı. Rusiyanın Mossovet Teatrında özünün rejissorluğu ilə "Absurdu axşamı № 3. Polonez" adlı eksperimental absurdu tamaşa - realist fantasmaqoriya hazırlamışdı. "Versal", "Gəzinti", "Paltoda üç nəfər", "Polonez" - dörd müxtəlif süjetli kiçik səhnə oyununu özünə xas teatral dili və forması olan absurdu tamaşada bir xətt ətrafında birləşdirən (pyeslərin müəllifi və baş rolun ifaçısı da Yurski özü idi - İ.P.) rejissor bu yeniliyində aktyorlardan qeyri-ənənəvi texnoloji və psixoloji yanaşma, tamaşaçılardan isə düşünmək, anlamaq və səhnədə baş verən hadisələrin iştirakçısına çevrilməyi tələb edirdi. Əsərlərin hər birini səhnənin bir küncündə yerləşdirmişdi. Eyni zamanda bir-biri ilə rabitəsi olmayan hər dörd əsərdəki hadisələr, bir xətt ətrafında tamaşa boyu cərəyan edirdi.

Əlbəttə ki, bu yanaşma səhnədə çox qeyri-adi görünürdü. Bizim layihədə isə tamam başqa mənzərə canlanırdı. Fərqli müəlliflər, fərqli mədəniyyətlər, lakin İNSAN meyarında cəmləşən bir hikmət və bu hikmətin sərhədsiz sonsuzluqda bütövləşmə təəcəssüratı, istər milli ənənələr, istər milli mədəni dəyərlər, hətta fərqli milli musiqi alətlərində eyni zamanda səslənən melodiyaların ahəngdarlığı və sair, bütün bunlar rabitəsiz şəkildə mənanı mənasızlaşdırsa da, qərribə, zəngin, rəngarəng bir əhval yaradırdı. Sanki göz önündə nəyinse düz olduğunu, ancaq həm də düzün tərs mütənəsibliyini ifadə edən bir mənzərə canlanırdı. Bir-birinə yad düşüncələrin və mentalitetlərin hər biri, öz özünə-məxsusluğu ilə göz oxşayan, könül açan al-əlvan bütövlük yaradırdı. Sanki tamaşaçı fərqli cərəyanlar selinin axınına tamaşa edirdi. Həm tamaşadakı hadisələrin absurdu qarışıqlığı, həm də tamaşaçının düşüncüyü anlaşılmaz vəziyyət, bütövlükdə absurdu içində bir başqa absurdu da yaradırdı. Məhz Elçin təfəkküründən bəhrələnən teatrimiz o günə qədər heç bir teatrın yaratmadığı absurdu bir səhnə əsərini Azərbaycan teatr sənəti məkanında ərsəyə gətirdi.

Sənətkarın birbaşa bir pərdəli absurdu pyeslər kimi qələmə aldığı "Mehmanxana nömrəsində görüş" (1990), "Hövsan soğanı" (1990), "Qisas" (1992), "Su" (1992)

və üç pərdəli "Şeytan əməlləri" (2018) pyesləri arasında yalnız sonuncusu - "Şeytan əməlləri" əsəri öz səhnə həyatına qovuşa bilmişdir. Əsər S.Vurğun adına Azərbaycan Dövlət Akademik Rus Dram Teatrının səhnəsində, Finlandiyada yaşayan azərbaycanlı rejissor Kamran Şahmərđanın quruluşunda hazırlanmışdır. Premyerası 13 aprel 2019-cu ildə oynanılan tamaşaya mən, həmin vaxt Bakıda olmadığım üçün baxa bilmədim. Deməliyəm ki, oxuduğum əsərdən aldığım həzz, əsərdəki absurd içindən doğan absurdu səhnədə rejissor həllinin canlandırılmasını görmək hissi məni səbirsizləndirirdi. Nəhayət tamaşanın ikinci premyerasına 12 may 2019-cu il tarixdə baxa bildim. Hərçənd ki, tamaşa haqqında reseenziya yazmaq qərarında idim, lakin oxuduğum əsərdən aldığım təəssüratlar tamaşada məni heyətləndirməli olduğunu gözlədiyim halda, heyətləndirə bilmədi. Əsərdəki plastika, elastik dinamika tamaşada cod əşya kimi görünürdü. Əsər, nə qədər səliqə ilə hazırlanmış olsa belə, tamaşada özünü tapa bilməmişdi. Ona görə reseenziya yazmaq işini ertələməli oldum. Tamaşaya təkrar baxdıqdan sonra bu məsələyə qərar verəcəyimi düşündüm. Lakin artıq teatrlarda yay mövsümünün başlanması ilə əlaqədar olaraq, tamaşaya təkrar baxa bilmədim. Tamaşadan aldığım təəssürat, məni razı salan və salmayan cəhətləri ilə önümdə öz mənzərəsini yaratmışdı.

Öncə onu deməliyəm ki, absurd tamaşanın dərhal qəbul olunması və ya ədəbi materialla uyğun olub-olmaması ilk baxışdan sezilə bilmir. Bu tamaşada da məhz belə bir reallıq var idi. Ancaq əsər və tamaşa tandemində diqqət yetirdikdə baxırsan ki, müəllif fəlsəfəsi ilə rejissor konsepsiyası arasında uçurum vardır. Əsərin ideya-məzmun mahiyyəti tamaşada açılmamış şəkildə qalır. Elə cür əhval yaranır ki, sanki, sadəcə bir neçə aktyorun söylədiyi hekayəni dinləyirsən və salonla səhnə arasındakı məsafənin uçurumunda qalırsan. Doğrudur, bu vəziyyətin özü də absurdu ifadə edir, lakin rejissorun bir absurd tamaşa yaratmağa çalışdığı görünərsə də, tamaşada absurduzdən əsər-ələmət görünmürdü. Sadəcə aktyorlar müəllif mətnini peşəkarcasına, vəziyyətə uyğun olaraq söyləyir, hər biri öz bacarığına görə mükəmməl aktyor oyunları ilə ənənəvi şəkildə səhnədə performans göstərir və bununla da işlərini bitmiş hesab edirdilər. Nəhayətdə önümüzdə səliqəli bir tamaşa çıxarılsa da, hətta, keçidlər üçün istifadə edilən, üzərində müxtəlif anlarda əhvalatın bəzi parçaları yazılan, səhnədə qurulmuş ekran vasitəsi - rejissor öz yeniliyi kimi hesab etdiyi bu üsul, onu absurd janrlı tamaşa hazırlaya bilməmək bəlasından qurtarmırdı. Mən K.Şahmərđanın Akademik Milli Dram Teatrının səhnəsində hazırladığı Elçin müəllimin "Teleskop" tamaşasına baxmışam və geniş bir reseenziya da yazmışam. Orada mənzərə başqa idi. Doğrudur, o tamaşada da razılaşdığım və razılaşmadığım məqamlar var idi, lakin absurd içində absurd yaradan müəllifin absurdu absurdu kimi təsir bağışlayan "Şeytan əməlləri" pyesinin yükü qarşısında rejissor fantaziyası, sanki əsərin işıq seli qarşısında gözləri qamaşlıq kimi görünürdü. Səhnədən asılmış

ekran vasitəsi ilə, hətta iştirakçıların adlarının yazılmasına qədər yararlanan, bununla da özünü, bir çox məsələlərin həllini tapmış hesab edən rejissor, diqqəti əsas mahiyyətdən, üç ayrı mövzunu özündə cəmləşdirən, lakin üçbucağın cinahlarının, istiqamətlərinin çəşqin səmtlərində bir-birinə qovuşmaq üçün can atan ilğimlərin anlaşılmaz bağlılığını tutmaqdan, yaxalamaqdan yayındırılmış, tamaşada görmək istədiyimiz bizə gerek olan müəmmalardan, cəfəng ilğim arxasında gizlənmiş aysberqin meh axınında dərhal görünə biləcək vahiməsindən çəkinirmiş kimi güməşmiş təsiri bağışlayırdı. Tamaşada məni məmnun edən bir tək, aktyorların mükəmməl oyunları idi ki, bu barədə ağız dolusu danışmaq mümkündür.

Aktyor oyunundan söz açarkən, burada daha bir incə məqama da diqqət çəkmək yerinə düşər. Aktyorların taleyini absurd adlandıran A.Kamyunun fikrincə, "...aktyorlar yaratdıqları rollarda, rollar isə aktyor talelərində yaşayırlar; aktyorlar yolçulara bənzəyir: onların yolu - zaman, amalları - insan qəlbləridir" (10). Kamyudan fərqli olaraq Elçinin bütün tamaşalarında aktyor ifaları oyun improvizəsinə köklənir. Bunun teatral səbəbi, Elçinin aktyorlara obrazın özünü deyil, "...obrazın kodunu, şifrəsini təqdim etməsidir. Hər bir aktyor Elçin dramaturgiyasında oynadığı rol öz improvizəsinin gücünə söykənərək yaradır" (6).

Belə improvizələrin daha dinamik olduğu yeni tamaşa C. Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrında oynanılan Elçinin "Akvariuma xüsusi sifariş" əsəri oldu. Tamaşanın bədii rəhbəri Əməkdar mədəniyyət işçisi İftixar Piriyev, quruluşçu rejissor Nicat Mirzəzadə, əsas rollarda İftixar Piriyev, Tünzələ Əliyeva, aktyorlar Anar Buludov, Bəhruz Hikmətoğlu, Müdvər Nemətova, Natiq Həziyev çıxış edirlər. Bəzən adama elə gəlir ki, bu dünyaya xüsusi sifarişlə gəlib. Əlbəttə hər kəsin bir missiyası var. Lakin bu missiyanın özündə duymaq və icra etmək müşkülə çevrilir. Çünki, biz zaman müstəvisində çarəsizləşirik. Bütün bunlara baxmayaraq biz nə isə etməliyik. Biz yox olduğumuz zaman var olacağımızdan xəbərsiz idik, amma var olduğumuz zaman nə vaxtsa "yox" olduğumuzu anlayırıq. Hətta deyirlər ki, biz bu dünyaya gələrkən mələklər qulağıma nəse pıçıldayır. Əfsus ki, biz doğularkən o pıçıltilan unudur. Bu mənada biz həyatın mənasını dərk etməyə çalışmalıyıq. Hər şey nisbidir. Nə axtarıq? Həqiqət? Həqiqət necə olur? Kimə, nəyə bənzəyir? Cavab tapmaq çətindir. Qeyri səlis məntiq nəzəriyyəsi ilə absurd janrında hazırlanan bu mistik hadisədə həqiqət güdülür.

Elçinin əsərlərini incələdikdə, həssaslıqla görünən bir xətt diqqəti olduqca duyğusal şəkildə özünə çəkir. Əsərdən-əsərə yeni mərhələyə yüksələn, yeni müstəviyə daxil olan müəllif təkəkkürü, hər əsərdə, növbəti əsərin himinə bir zəncir halqası salır. Hiss olunur ki, müəllifin ideyaları konkret bir ölçü çərçivəsində məhdudlaşa bilmir. Bu vəziyyət onun əsərlərində hərəkətdə olan bir neçə cərəyan selinin bir-birinin içindən keçən ilğimində özünü anlaşıqlı şəkildə göstərir.

Sanki Elçinin modernizmə qədəm qoyduğunu hesab etdiyimiz halda, onun postmodernizmdə və hətta postpostmodernizmə cərəyan etdiyini görürük. "Bu dinamikanı, mütəhərrikiyi təmin edən nəsnə isə Elçinin öz pyesləri üçün seçdiyi absurd formatdır" (6). Absurdla bağlı isə, Elçin belə düşünür, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, absurdun özündə absurd yaratmaq, "Elçinin içinə nüfuz etmək". Absurd üçün isə "...səciyyəvi cəhət təklif olunan vəziyyətdə oynanılan oyunun cəfəngliyi və bu cəfəngliklə dramaturqun zarafatıdır, bu cəfəngliklə onun etdiyi ağılasığmaz tryuklardır" (7).

Bu, yenidir və həm də müəllif idrakinin ölçülərə sığmayan təfəkkürünün yeni ruhla sıçrayışıdır. Belə məzmununda sıçrayış isə, Lütfi Zadəyə görə qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsiindən doğan amildir. Konkret ölçülərin yuvarlaq olmayan sərhədsizliyi, konkret rənglərin içindəki əsrarəngizlik və sair, qeyri-səlis cərəyan selinin axınıdır. Elçinin düşüncəsində yer tutan belə ölçüsüz dinamika, onun, yuxarıda haqqında söhbət açdığımız 2018-ci ildə qələmə aldığı "Şeytan əməlləri" üç pərdəli absurd pyesində absurdun absurdunu yaratmasına gətirib çıxardı. Bu əsərdə janra yanaşma yenidir. Dediğimiz kimi, üç ayrı-ayrı mövzu ilə bir pyesdə bir-birinə zidd hadisələrlə bir konsepsiya yaratmaq - deyək ki, insan psixologiyasında yer tutan ikiləşmə və ya özünü hər hansı bir örtük arxasında gizlətmə, qeyri-adiliyin qeyri-müəyyənliyini və ya, insan meyarının ölçüsüz dəyərlərdə kəşfinə çalışma və ya insan fəlsəfi yükünün heçlikdə mənalandırılması..., "...bütün insanları birləşdirən sosial, psixoloji, kəltürəl və duyğusal amillərin bir araya gətirilməsi", bütün bunları

ifadə edə bilmək üçün dramaturqun önündə elə bir səddi keçmək tələbi durur ki, bu tələb yalnız qeyri-dəqiqlik, qeyri-səlislik və ya qeyri-məntiqi şərh anlayışları ilə ərsəyə gələ bilər.

Əminliklə deyə bilərik ki, Elçini Azərbaycan ədəbiyyatının "qeyri-səlis - absurd yazıçı" (İ.P.)sı hesab etmək doğrudur, çünki "Elçin öz absurd pyeslərində həmişə oxucusu-tamaşaçısı üçün qaranlıq tunelin sonunda bir işıq yandırmağa çalışır. Lakin elə məqamlar olur ki, heç müəllifin özü də bu işığın yandığına inanmır və başlayır öz içində bu işığa xısın-xısın gülməyə..." (5) - yəni Elçin mənanın mənasızlığı içində cərəyan edən mənanı və rənglərin, ölçülərin hüdudsuzluğunda sonsuzluğa qədər yüksələn əsrarəngiz mənzərəni, bir növ qroteskvari ovqatla müxtəliflik kəşimələrində saysız nöqtələrlə rəvneqləndirir.

Görkəmli sənətkarın yaradıcılığının əsas qayəsi, intellektinin enerjisi, bütövlükdə yaradıcılığının məğzi və mənası bənzərsizlik fəlsəfəsinə söykənərək yaratmaqdan ibarətdir. Belə bir qənaətə gəlirik ki, insan yaranışından üzü bəri bəşər tarixində, ədəbiyyat və sənət arealında böyük maraq doğuran, bəzən kəskin tənqidlə qarşılanan, bəzən də təqdir və təbliğ olunan absurd teatrı öz bənzərsizlik qayəsinə, fərdi xüsusiyyətlərinə görə, İonesko demişkən, "...həmişə var olacaq, absurdun bitib-tükənməyən formaları öz varlığını qoruyacaq. Bəlkə də sabah, ya da o biri gün bu sirin üzərindəki örtük qalxacaq". Bənzərsizlik isə qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin bazasından qidalanan müəlliflərə nəsiib olan sərvətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. мБуренина-Петрова О. Д. Абсурд и вокруг. М., 2004.
2. <https://thequestion.ru/questions/122970/chto-takoe-teatr-absurda-chto-tam-takogo-absurdnogo>.
3. Vaqif Yusifli. "Absurd, absurd, absurd... Elçin - zaman səddini aşmış sənətkar". Bakı, 2004, s.69.
4. Ионеско Э. Есть ли будущее у театра абсурда? / Ионеско Э. // Выступление на коллоквиуме "Конец абсурда?" / Театр абсурда. Сб. статей и публикаций. СПб., 2005, с. 192.
5. М.Əlizadə. Elçinin teatr planeti. "525-ci qəzet", 7.05.2018.

6. М.Əlizadə. Qanadlarını yanına salma. "525-ci qəzet", 22.05.2017.
7. М.Əlizadə. Zamanın absurdu və ya absurd zamanı. 1-ci məqalə. "525-ci qəzet", 22.05.2019.
8. М.Əlizadə. Zamanın absurdu və ya absurd zamanı. 2-ci məqalə. "525-ci qəzet", 27.05.2019.
9. Мартин Эслин. Театр абсурда. М., 2010.
10. Кушкин Е.П. Альбер Камю. Л., 1982, с. 25.
11. "Сергей Юрский: Тайна театра живет случайностями!". Екатерина Васенина. "Театрал", 1.12.2010.

Нечеткий абсурд в абсурде

На примерах пьес абсурда Народного писателя Эльчина "Чудеса в почтовом отделении", "Игры дьявола" в статье анализируется сущность нечеткого абсурда. Показано, что своим произведением "Чудеса в почтовом отделении" Эльчин посеял в азербайджанской литературе ростки элементов абсурдистского течения, вступил на тропу нового мирового мышления и стал основоположником этого течения в азербайджанской литературной среде. Было бы правильным воспринимать Эльчина не только как писателя, драматурга - абсурдиста, но и оценивать его как теоретика нечеткости. Литератор создает в абсурде нечеткое многообразие с нечеткими измерениями. Преодолеть в абсурдной работе неокругленное расстояние с тремя отдельными темами, то есть взглянуть на концепцию с трех разных сторон с тремя разными темами, объединенными общей концепцией, направить эту концепцию

на бесконечные расстояния, которая течет внутри бесконечной мысли, это и является показателем потенциала принадлежащей только и только нечеткой теории. Таким образом можно сказать, что Эльчин писатель, создавший в абсурде нечеткий абсурд. Реальность, которую он создал в абсурде, очень отчетливо видна в пьесе абсурда "Игры дьявола", "Спецзаказ на аквариум".

Ключевые слова: абсурдизм, театр абсурда, литературные течения, нечеткая логика, театр Эльчина.

Fuzzy absurdity in the absurd

The article investigates the essence of the fuzzy absurdity in the samples of Elchin's absurd plays "Dream in the Post Office", "Satan's Deeds". It is shown that Elchin with his work "Dream in the post office" sowed the elements of the absurd current in Azerbaijani literature, entered the path of a new world of thinking and became the founder of this trend in the Azerbaijani literary environment. It is true not only to regard Elchin as an absurd writer, but also to appreciate him as a fuzzy theorist. The writer creates a fuzzy variety with fuzzy dimensions in the absurd. To cover a non-circular distance with three separate themes in an absurd work, i.e. to cover with three other subjects in the same concept from different angles, to direct that concept, which flows in endless horizons, to infinite distances, is a sign of the potential which belongs only to fuzzy theory. So, it can be said that Elchin is a writer who creates fuzzy absurdity in the absurd. The reality created by Elchin in the absurd is very clear in his absurd play "Satan's Deeds", "Special order for the aquarium".

Key words: absurdism, theater of the absurd, literary currents, fuzzy logic, Elchin theater